

Володимир Ковальчук

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЛОВИХ ЛИСТІВ ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА УПА ВАСИЛЯ КУКА

У статті проаналізовано інформаційний потенціал ділових листів Василя Кука, нещодавно розсекречених Галузевим державним архівом Служби безпеки України.

Ключові слова: ділові листи, збройне підпілля ОУН, УПА, УГВР, радянська влада, МВС, МДБ.

Владимир Ковальчук. Информационный потенциал деловых писем главного командира УПА Василя Кука

В статье проанализирован информационный потенциал деловых писем Василя Кука, недавно рассекреченных Отраслевым государственным архивом Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: деловые письма, ОУН, УПА, УГВР, советская власть, МВД, МГБ.

Volodymyr Kovalchuk. The informational potential of the business correspondence of the general commander UPA Vasyl Kuk

The informational potential of the business correspondence of the general commander UPA Vasyl Kuk which were declassified by the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine are analysed in the article.

Key words: business correspondence, arm underground of the OUN, UPA, UGVR, soviet power, MVS, MDB.

Документи ОУН і УПА, що вже введені до наукового обігу, переважно таких різновидів: виконавчі (звіти, інформації), розпорядчі (інструкції, накази), обліково-статистичні, процесуально-судові (протоколи Служби безпеки). Кожен з них має свою специфіку: інформація у розпорядчих документах (наказах) – часом занадто «суха», виконавчі (звіти) – з «домішками» вигадок і перебільшень, обліково-статистичні (списки, анкетні листки) – іноді вкрай перенасичені цифрами.

Іншому різновиду – діловим листам – «пощастило» менше. Увага дослідників до них – мінімальна. Основна причина: їхній текст надто складний для прочитання. Справді, в ділових листах адресанти і адресати закодовані літерними чи числовими псевдонімами, чимало ділянок текстів зашифровані. І це не дивно, адже даний різновид був складовою частиною системи повстанського документообігу переважно в післявоєнний період, а тоді діяли суворі правила конспірації.

Діловим листам теж притаманні свої «родзинки»: форма викладу інформації спрощена, а отже доступна для сприйняття, практично відсутні «окозамилувальні» нотки, відкрито обговорюються важливі організаційні проблеми. Ці документи вражають своєю відвертістю.

Таким чином, актуалізація інформаційного потенціалу ділових листів давно на часі. А епістолярної спадщини представників керівної ланки – і поготів. На наше щире переконання, кожний віднайдений лист повстанців такого рівня як Василь Кук (останній, «почесний» командир УПА) вартий десятків «звичайних» звітів чи протоколів допитів.

Оглядові студії повстанських ділових листів відсутні. У наукових працях істориків (Олександра Іщука та Ігоря Марчука [16, с. 105], Галини Стародубець [29, с. 292], Анатолія Кентія [17, с. 41–42; 26, с. 59, 75], Юрія Киричука [19, с. 137]) використовуються лише деякі з них.

Кілька ділових листів видані в основній (тт. 2, 6, 10, 26) [25, с. 40–41; 27, с. 351–352; 26, с. 124–126] та «новій» (тт. 8, 9, 10, 13, 14) [20, с. 136–145, 151–154, 157–158, 162–176, 1149–1165; 21, с. 399–401, 812; 22, с. 282–283; 23, с. 901–911; 24, с. 392–407, 409–410, 422, 479–483, 489–490, 492–493] серіях Літопису УПА, археографічних збірниках за редакцією Володимира Сергійчука [30, с. 515–517, 576–596], документальній публікації Володимира Мороза [28, с. 41–43, 45–47].

Упродовж 2009 – 2010 років під час евристики у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України) спільно з кандидатом історичних наук Валерієм Огородніком нам вдалося виявити 22 ділових листи Василя Кука. Лише фрагменти одного з цих листів – до Василя Охримовича – раніше вже були опубліковані [15].

Ці документи «розпорошені» по різних фондах ГДА СБ України. Найбільше їх – у фондах 2 і 65, менше – у фондах 6, 11 та 13. Ознаки оригіналів чи їхніх фотокопій мають до половини текстів. Лист до провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Василя Галаси за червень 1952 року відправник переписав (чи відновив з пам'яті) постфактум в окремому зошиті. Один оригінал має частково зашифрований текст. Виявлено також чотири повстанські машинописні копії оригіналів. П'ять повстанських доку-

ментів перекладені російською співробітниками радянських органів держбезпеки (збереглися в машинописних варіантах). Ще два – радянські копії з повстанських машинописних копій.

Найдавніший з виявлених документів датується 4 серпня 1945 року, коли Василь Кук ще був організаційним референтом Центрального Проводу ОУН(б) і відповідав за стан підпілля на Волині та Поліссі. Нижня хронологічна межа – липень 1954 року (тоді ще вважався командиром УПА, хоча цього формування де-факто сім років як не існувало).

Аналіз підписів Василя Кука показує, що 1945 року він найчастіше використовував псевдонім «С. Вар». Далі послуговувався такими псевдами як «Кочегар» (1946 р.), «6293» (1948 р.), «Ле» (1948 – 1950 рр.), «Кирило» (1949 р.), «Леміш» (1950, 1953 рр.), «Л.» і «Лем.» (1952 р.), «55» (1954 р.). Загалом, талановитий конспіратор Кук мав більше сорока псевдонімів. Попри все це, його листів збереглося значно більше, ніж, наприклад, документів Романа Шухевича, котрий на правила конспірації зважав менше.

Серед адресатів Василя Кука – командир УПА Роман Шухевич («171», «провідник»), очільник самопроголошеного проводу «Одеса» Степан Янишевський («Далекий»), провідники ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Козак («В-р») і Василь Галаса («Онуфрій», «ПСЛ», «77», «155»), провідник Північно-західного краю Іван Литвинчук («795»), провідник Луцької округи Олександр Савира («201»), посланець Василя Кука до Василя Галаси Богдан Кузьма («38-А»), провідник Карпатського краю Василь Охримович («Ок»), «Прокіп», «Шахтар», «5184».

У 1949-му, на відміну від Василя Кука, наборами чисел (від двох до п'яти) позначало себе до половини суб'єктів епістолярного діалогу в збройному націоналістичному підпіллі на Волині.

Те, що два непідписані ділові листи – до «Архипа» і «провідника» – насправді написав Кук, встановлено шляхом вивчення почерків.

Серед тем, які піднімав Василь Кук у своїх ділових кореспонденціях, провідними, на нашу думку, є такі: 1) ворожа (радянська) агентура в ОУН(б), 2) ОУН(б) і цивільне населення, 3) стан мережі оунівського підпілля, 4) «кадрова» політика в підпіллі, 5) пропагандистські націоналістичні видання, 6) радянська колективізація в західній частині УРСР, 7) чистка КППС від «українофілів», 8) радянська політика в сфері культури, 9) події в світі.

Важливе місце в листах Василя Кука належить аналізу методів діяльності радянських органів державної безпеки з дискредитації й знищення українського націоналістичного руху наприкінці Другої світової війни.

Зокрема, автор цікавиться причинами «чистки» оунівського підпілля в 1945 р. працівниками Служби безпеки. Намагається оцінювати це явище «з холодним розумом», враховуючи різні точки зору. Якщо в одному листі, наприклад, називає епізод чистки в Сарненському повстанському надрайоні приблизно так, як міркувала більшість соратників – радянською «провокацією», з якою слід «боротися» [2, арк. 154 конв.], то в іншому посланні (до Степана Янишевського, одного з загальноновизнаних винуватців цього) демонструє «нетрадиційну» думку – пише, що не вважає його радянським агентом: «Щоб саме Ви могли піти на службу до більшовиків – невірю. ... Ви надто розумна і розважна людина...» [1, арк. 41 конв.].

А ще у 1945-му Василь Кук хотів зрозуміти, «звідки ноги ростуть» у так званого проводу ОУН на Східноукраїнських землях, представники якого намагалися нав'язати співпрацю як з націоналістами на Волині, так і з «урядуючим провідником ОУНСД» Романом Шухевичем особисто [11, арк. 283]. «З орг[анізацією], що «самочинно» відновляється на сх. теренах, не змішуватися і держати її відіольовано, але прості завдання можна давати до виконання. Не спішити з її ліквідацією. Хай грають. Інтересно, що далі буде!», – слушно зауважує одному зі своїх адресатів [2, арк. 154 конв.].

На жаль, нам не вдалося встановити, як впливові кореспонденти Кука, наприклад Роман Шухевич, оцінювали проблему радянського агентурного впливу. В тих листах останнього, які вдалося виявити, він «зачіпає» інші теми, наприклад нарікає, що Кук не виконує деякі вказівки [13, арк. 28], висловлює подив, чому його не лякає перспектива полонізації західноукраїнських земель [13, арк. 275]. У низці випадків Роман Шухевич до свого візаві ставився зверхньо й упереджено. Відтак, цими протиріччями вирішили скористатися працівники радянського МВС. 22 червня 1946 року керівник МВС УРСР Тимофій Строкач запропонував неназваному адресату започаткувати заходи «з поглиблення наявних су-перечностей між ним [Василем Куком] і Шухевичем шляхом здійснення агентурно-оперативної комбінації з компрометації його перед керівництвом ОУН для подальшої ліквідації руками СБ» [12, арк. 344].

Василь Кук у листах періодично інструктує колег про ставлення як до жителів міст і сіл загалом, так і до представників різних соціальних груп зокрема. Наприклад, у вересні 1945 року заборонив ліквідувати «людей, що крилися і зараз зголошуються» [2, арк. 154 конв.], тобто осіб, що реагували на радянські звернення й приходили «з повинною» до управлінь НКВС–МВС. А 1950-го закликав не співпрацювати з комсомольцями, що мешкають у селах, а також розпорядився звести до мінімуму контакти зі студентами та учнями старших класів середніх шкіл, бо МДБ часто творить з них «провокаційні» організації [6, арк. 189 конв.; 7, арк. 180–181; 9, арк. 52].

«Для того, щоб заслати [в ОУН] цінних агентів, їм [провокаційним організаціям] дозволяють вчиняти теракти проти дільничних уповноважених міліції і навіть розправлятися над деякими членами партії з райпарткомів», – акцентує Василь Кук [7, арк. 181]. У 1951 р. цей саме автор укотре порадив підлеглим «змінити стиль зв'язку з цивільним населенням» [14, арк. 207], бо з ним активно співпрацює МДБ.

Стан і мережу збройного націоналістичного підпілля Василь Кук часто оцінював на початку 50-х років. Навесні 1950-го, наприклад, він пише про «міроприємства» на «території Д. і далі Е.» [3, арк. 113–116]. Саме так, першими літерами алфавіту, позначалися місцеві осередки ОУН після чергового реформування в 1949 р. Терен «Д» (інші назви – «Крим», «5064», «5084»), крім Луцького району Волинської обл., включав низку сіл Млинівського і Демидівського районів Рівненської області на західному березі р. Стир. Специфікою його було те, що там перебувала низка представників провідного активу ПЗК – Іван Литвинчук, Олександр Савира, Іван Троцюк та інші. Які ж території оунівці називали тереном «Е», нам встановити не вдалося.

В листі до Василя Галаси (червень 1952 р.) Василь Кук констатує, що краї «Поділля», «Карпати» та ПЗУЗ «зліквідовані, розбиті», а край «Львів» – «перед ліквідацією». За спостереженням автора, на території «Карпат» провокаційна група затримала провідника Василя Охримовича і впродовж року надсилала сфальшовані звітні документи на адресу ЗП УГВР [5, арк. 188 зв.].

Лист того саме автора, написаний ще через рік, так само мінорний: «Стан Організації в цілому катастрофічний. Подільського краю не існує. Край ПЗУЗ і Львівський – на краю загибелі» [4, арк. 45].

У ділових листах трапляється чимало суджень про «кадрове питання». Що цікаво, на «залюдненні» націоналістичного підпілля автор особливо не наполягає, а навпаки, закликає до його скорочення та обмеження активності. Особливо часто так пише у 1950–1951 рр. «...зберегти кадри, зберегти народ (ховатися від мобілізації), не йти на акції, котрі можуть призвести до зайвих жертв» [3, арк. 115], – рекомендував 1950 р. для Івана Литвинчука у зв'язку з початком Корейської війни. «В роботі дуже вважайте на збереження кадрів і постійно натискайте на конспірацію. Робіть поволі, але основно і конспіративно. Краще, щоб ворог нас недооцінював, чим має перецінювати» [6, арк. 189 конв.], – пише тому самому адресатові через кілька місяців. «Із залученням нових людей до Організації, зокрема в підпілля – не поспішати! ... Якщо немає повноцінних кандидатів – інші нам не потрібні!» [14, арк. 208] – звертається Василь Кук до провідника Луцької округи Олександра Савири 1951-го.

Також автор неодноразово закликає провідників країв і округ до тактовного поведіння з підлеглими. Ось який «рецепт» він надіслав для підпільника «38-А»: «... треба найперше, щоб керівні кадри подавали приклад у всьому своєю власною поведінкою і працею. ... справа не в тому, щоб пригладжувати і затушовувати помилки [підлеглих], але щоб їх виправляти. Але виправляти тактовно, бо інакше замість стан поліпшувати, буде навпаки» [9, арк. 50]. «Уважно слідкуйте, щоб керівники були кращим зразком для кадрів у всьому і, зокрема, в своїй особистій поведінці. Адже які начальники, такими будуть і підлегли» [7, арк. 194–195] – це вже цитата з іншого листа, до Івана Литвинчука.

Підпільні типографії друкували тисячі примірників різноманітних пропагандистських листівок, брошур, листів-звернень до цивільного населення. До узгодження багатьох їхніх текстів долучався і Василь Кук.

Упродовж певного часу йому не подобалася якість пропагандистських видань, які видавалися на Волині. Аж в 1947-му Василь Кук підбадьорив тамтешнього провідника: «пропагандивні видання Вашого осередку трохи покращали. Зовсім добрі є деякі листівки («Христос Воскрес», «Українці-інваліди» і ін.). ... Гарне враження робить «Інформатор» № 1. ... Дуже гарні є мистецькі композиції «майстра»¹ – «22 січня», «В. Ф.», «Український перець» [6, арк. 152].

Рецензент також докладав зусиль до штучного «продовження» хронологічних рамок існування УПА, тобто її міфологізації. Так, 1950 року в своєму відгуці на статтю «Про наш план боротьби» розпорядився викреслити звідти такі слова: «останні відділи УПА за наказом Головної Команди УПА були розформовані влітку 1949 р.» [7, арк. 188]. У іншому випадку автор запропонував «надрукувати великим тиражем програму ОУН у формі маленької книжечки», замінивши «ОУН» у заголовку «За що бореться ОУН» на «УПА» [7, арк. 193].

Зазнала критики і праця «Комінформ і його завдання». Рецензент наказує її авторові висловлюватися рішучіше щодо цілей та напрямків більшовицької політики. А щодо змісту листівки «Українські селяни західних областей України» зауважив таке: «Протиколгоспна аргументація замало ударна». «В цьому рефераті більше води, чим справжніх виховних вказівок» – оцінює пропагандистський витвір «Вказівки для виховників» [8, арк. 393–395].

Ще одна рецензія Василя Кука – на матеріал «До відома всім...» – дає уявлення про ставлення автора до «жіночого питання» в ОУН: «деморалізуючий вплив жінки можна трактувати по-різному і під таким претекстом можна було б кожную небажану жінку розстрілювати. Чому ж тоді за такий самий вплив схоже не вчиняти і стосовно чоловіків?» [7, арк. 183–184].

¹ Очевидно йдеться про Ніла Хасевича – автора дереворитів, які показували недоліки радянського ладу.

Василь Кук належав до тих нечисленних керівників повстанського руху, що завжди мали власну думку і не боялися її висловлювати. Якщо Роман Шухевич, наприклад, був одним з «батьків-засновників» Української головної визвольної ради [32, с. 187–189], то Василь Кук не вірив у спроможність консолідувати під її «омофором» представників усіх політичних напрямків українства для боротьби за незалежну Україну. В 1945-му навіть відмовився писати від імені УГВР листівку, мовляв, вона вже «припала трохи попелом» [10, арк. 450 конв.].

У червні 1952-го Василь Кук займається розповсюдженням власної брошури «Колгоспне рабство». Того ж року він просить Василя Галасу відредагувати текст статті «Перший з перших», присвячену пам'яті головного командира УПА [5, арк. 190 зв.].

В листах Василя Кука – у рядках і між ними – бринить його гіперкритичне ставлення до запровадження радянського колгоспного ладу на ЗУЗ. Оскільки в 1948 році називав колективізацію «питанням політичного характеру», то пропонував силові методи боротьби з нею, а саме «фізично ліквідувати більшовицьких активістів к/г діла, як шкідників народу», «знищувати к/г будівлі», «нищити трактори і інші машини» [8, арк. 397–398]. До речі, промовистий доказ «антиколгоспної» налаштованості Василя Кука – його публіцистична праця «Колгоспне рабство», написана взимку 1951/1952 рр. Автор цієї брошури навіть просив останнього провідника ОУН на ПЗУЗ переадресувати кілька її (мабуть «ще теплих») примірників для «Петра»: «прошу передати 3–2 пр. «К/г рабство» (в тому одержаний від мене машинопис). До речі, ми могли б про це не знати. Після згаданого вище речення Василь Кук дописав у листі: «Доручаю цю мою зап[иску] (що важне) знищити і не робити навіть нотаток» [5, арк. 190 зв.].

Окремі фрагменти листів Василя Кука розкривають уже добре призабуті епізоди політичної історії Радянської України першої половини 1950-х рр. Так, у документі за 1953 рік згадується «українізація» ЗУЗ. Василь Кук називає її «черговим маневром» з очищення західних областей від небажаних для уряду «мілких диктаторів». І справді, за «грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики» почали звільняти не лише радянську адміністрацію і партійців на заході УРСР, але й позбавляли посад «маститих» партфункціонерів, як-от члена президії ЦК КППРС Леоніда Мельникова [4, арк. 48–49].

Судячи з ділового епістолярію, останній (почесний) командир УПА Василь Кук не забував роз'яснювати своїм респондентам про згубність нововведень радянської влади в галузі культури. «Клуби-читальні, червоні кутки, – наголошує він, – це більшовицькі вогнища деморалізації і розкладу народу та пропаганди проти нашого руху – їх треба і надалі розганяти. Відносно т. зв. гуртків самодіяльності – то це, безперечно, посередня форма і підступний спосіб, щоб затягнути кращий актив села з часом у явні більшовицькі клуби. ... доцільніше було дещо виждати так, щоб ліквідація таких гуртків для молоді була самозрозуміла і не викликала здивування – чому ми проти «культурної» роботи в селі» [8, арк. 396]. У 1947 році він же прирівнює «окультурення» радянською владою села до «повинностей», з виконанням яких варто «затягувати» або «виконувати тільки частинно» [6, арк. 149].

Листи переповнені аналізом подій в царині світової політики. Як і багато хто з українців, після закінчення радянсько-німецької війни Василь Кук очікує на розв'язання Третьої світової – між СРСР і англо-американською коаліцією. Втім, з часом його погляди еволюціонують. В одному зі своїх листів він «призначає» початок війни на 1948 р. [6, арк. 148]. У 1950-му, коли почалася Корейська війна, припускає, що глобальне військове протистояння «цілком можливе, але може бути і навпаки» [3, арк. 115]. А в листі до Василя Охримовича (1953 р.) взагалі «переносить» початкову дату Третьої світової війни на п'ять років уперед [4, арк. 47].

Під час епістолярного діалогу Василь Кук неодноразово згадує осіб, котрі «роблять» світову політику. В листі до «Шахтаря» від 4 серпня 1945 року, приміром, називає живим Адольфа Гітлера. «... був час, що і Гітлер стояв у вершці «слави», а сьогодні у підпіллі, не кращому за наше» [2, арк. 155 конв.], – зазначає Кук. Твердження про перебування лідера німецьких націонал-соціалістів у «підпіллі» станом на літо 1945 року доволі дивне, адже факт самогубства фюрера 30 квітня – загальновізнана історична аксіома. Не менш «загадково» наш автор відгукується про смерть Йосипа Сталіна у 1953-му: «... я майже впевнений, що Сталіну допоміг померти Берія. Інакше б Сталін відіслав би на той світ Берію з його помічниками (яскравою прелюдією такого розвитку подій слугувала афера з лікарями), проте вочевидь учень переграв свого майстра, причому, варто визнати, зробив це вдало, хоча і дещо грубо» [4, арк. 47–48].

Таким чином, проаналізовані нами ділові листи дозволяють дещо скоригувати стереотипний образ Василя Кука, усталений останнім часом в історіографії. Виявляється, наприклад, що останній командир УПА власноруч рецензував підпільні пропагандистські видання – газети, листівки, брошури. Епістолярна спадщина Кука переконує й у тому, що в деяких справах він не погоджувався навіть з найближчим колегою Романом Шухевичем – щодо доцільності існування УГВР, кадрової політики, тактики реагування на можливий початок Третьої світової війни. В листах автор постає рішучим критиком колективізації Західної України, засуджує намагання радянської влади «окультурити» україн-

ські села. Що цікаво, до 1949 року Шухевич навіть не знав, що Кук одружений і його дружину звати Уляна Крюченко.

Загалом, ділові листи Василя Кука – цінне джерело не лише для вивчення подій та процесів, що відбувалися як у надрах післявоєнного українського націоналістичного підпілля, але й у сфері громадсько-політичного, економічного та культурного життя Радянської України у складі СРСР. Інформація, зазначена в ділових листах Василя Кука, згодиться для реконструкції біографії й створення просопографічного портрета останнього головного командира УПА, адже вони все ще досить «поверхові».

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1.
2. ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1.
3. ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1.
4. ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 4 (1959 р.), спр. 5, т. 1.
5. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914, т. 4.
6. ГДА СБ України, ф. 11, спр. 27314, т. 33.
7. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 26.
8. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 7.
9. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21.
10. ГДА СБ України, ф. 65, спр. 7736, т. 2.
11. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-8978, т. 4.
12. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 1.
13. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 (додаток), т. 52.
14. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112, т. 12.
15. И Хрущев съел Кука [Електронний ресурс] / А. И. Меленберг // Новая газета. – 2011. – 22 июля. – № 79. – Режим доступа до газ.: <http://www.novayagazeta.ru/data/2011/079/21.html>. – Назва з екрану.
16. Іщук О. Брати Бусли. Життя за Україну / О. Іщук, І. Марчук. – Львів; Торонто : Літопис УПА, 2011. – 128 с.
17. Кентій А. В. Українська повстанська армія. 1944 – 1945 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 209 с.
18. Кентій А. В. Українська повстанська армія. 1946 – 1956 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-ту історії України НАН України, 1999. – 111 с.
19. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
20. Літопис УПА. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / [упоряд. О. Вовк, С. Кокін]. – К.; Торонто : Літопис УПА, 2006. – 1448 с.
21. Літопис УПА. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / [упоряд. О. Іщук, С. Кокін]. – К.; Торонто : Літопис УПА, 2007. – 912 с.
22. Літопис УПА. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали. Кн. 2 / [упоряд. С. Богунов та ін. – К.; Торонто : Літопис УПА, 2007. – 832 с.
23. Літопис УПА. Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943–1952. Кн. 2 / [упоряд. В. Мороз, О. Вовк]. – К.; Торонто : Літопис УПА, 2009. – 1232 с.
24. Літопис УПА. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / [упоряд. В. Ковальчук та ін.]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2010. – 640 с.
25. Літопис УПА. Т. 2. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2. Бойові дії УПА // [упоряд. неназвані]. – Торонто : Літопис УПА, 1990. – 260 с.
26. Літопис УПА. Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. 1942 – червень 1944. Кн. 1 / [упоряд. Т. Гунчак]. – Торонто : Літопис УПА, 1983. – 255 с.
27. Літопис УПА. Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. 1949–1952. Кн. 3 / [упоряд. не вказані]. – Торонто : Літопис УПА, 1984. – 435 с.
28. Мороз В. З листування членів проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945) / В. Мороз // Український визвольний рух. – 2007. – № 10.
29. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
30. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). Т. 1 / [упоряд. І. Білоконь та ін.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 680 с.
31. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). Т. 2 / [упоряд. І. Білоконь та ін.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 640 с.
32. Яневський Д. Б. Проект «Україна»: Жертва УПА, місія Романа Шухевича / Яневський Д. Б. – Х. : Фоліо, 2012. – 283 с.